

Володимир Янів

**ВДАЧА УКРАЇНЦЯ
У СВІТЛІ «ВИХОВНОГО ІДЕАЛУ» Г. ВАЩЕНКА**

(У ювілей 85-ліття автора)

ВСТУПНІ ЗАВВАГИ

Григорій Ващенко опублікував 1950 р. двотомову працю п. н. «Виховний Ідеал».¹ Призначення публікації виключно практичне: це вишкільні матеріали для керівників нашої молодняцької організації — Спілки Української Молоді, отже, для осіб з дуже різномірною освітою. Таким чином ця книжка, власне кажучи, не має претенсій на науковість. Проте, було б помилкою розцінювати її тільки з погляду її актуальної ужиткової доцільності. Адже ж писав її довголітній педагог, відомий вчений із поважним стажем, видатний громадянин-письменник з великим знанням та життєвим досвідом. Тому студія, писана на широкому тлі, не позбавлена теоретичного інтересу. Звичайно, Авторові йдеться про *український* виховний ідеал, але в сучасному світі повна національна відокремленість неможлива (і недоцільна!), і тому Г. Ващенко будує свою систему у пов'язанні її з іншими, спорідненими (християнською чи загально-європейською), чи навпаки: у протиставленні її іншим системам, чужим та несприйнятним (більшевицькій чи націоналсоціалістичній). Тому перша частина праці присвячена короткому, дуже стислому викладові й аналізу чи критиці цих різних названих

---

¹ Проф. Г. Ващенко (почесний член СУМ-у). «Виховний Ідеал». Матеріали для вишколу керівників Осередків СУМ-у; випуск 3-4. Мюнхен 1950. Цикльостиль. Частина I — 100 стор. Частина II — 94 стор.

Тому, що майже всі посилання стосуватимуться саме тої книжки, чи пак правильніше, її другої частини, не будемо їх для вигоди подавати в окремих нотках, а сторінки будуть просто названі, звичайно в дужках, в самому тексті.

виховних доктрин.² Поодинокі розділи вступної студії мають вартість цінного наукового реферату, але вони до проблематики української духовости не належать, і тому не будуть предметом моєї статті.

Нас цікавлять в актуальному розгляді теоретичні засади другої частини праці Г. Ващенка, присвяченій вже безпосередньо українському виховному ідеалові в його щільному пов'язанні з *ідеалом людини* в Україні. Розрізнення тонке, але дуже істотне. Бо коли ідеалом людини є радше спонтанна візія, якою людиною ми хотіли б бути (з її прикметами, але й хибами), тоді виховний ідеал — це вже випрацьована розумова картина ідеального громадянина з наголошенням його не тільки природних прикмет, але й з виліміння можливих хиб, та ще й з передбаченням шляхів, як до тої ідеальної мети дійти. Ідеал людини — це насамперед плід народньої уяви, отже, безпосереднє відбиття народньої духовости, а в дальшому ступені розвитку — це вислід праці письменників, ідеологів, публіцистів; виховний ідеал — це лабораторійний витвір вчених, насамперед педагогів та психологів. Звичайно, між обома ідеалами є дуже щільне пов'язання, бо виховний ідеал, що не рахується з ідеалом людини (даної країни чи даної доби), буде чистою теорією, без можливости практичного застосування. Знову ж, без завершення ідеалу людини у виховному ідеалі неможливий поступ і вдосконалення.

Г. Ващенко більшу частину праці посвятив, може підсвідомо, але дуже правильно, українському ідеалові людини, як саме він проявився в доісторичні часи (стор. 9-15), в творах письменників княжих часів (15-27), в українській народній пісні (27-48) та в творах українських письменників нового часу (48-71). Щойно на цій підвалині — після короткого розсліду психічних властивостей українців у зв'язку з нашими історичними невдачами (75-89), — дає він нарис українського виховного ідеалу, пишучи свої розділи про «сучасні завдання й виховання української молоді» (71-75) і «завдання гармонійного виховання української молоді» (89-94).

Саме така побудова практично-методичної праці викликає теоретичний інтерес, бо численні наведені приклади українського ідеалу людини мають велике етнопсихологічне значення. Сам Ващенко схопив це в такий спосіб (9): «Традиційним ідеалом треба визнати той, що витримав іспит історії, найбільше відповідає психології народу та його призначенню, *ввійшов у психіку мас*, відбитий у народній творчості і в творах кращих мистців і письменників, що стали духовими провідниками свого народу». (Підкреслення моє — В. Я.).

Іншими словами, праця Г. Ващенка — це важливе етнопсихологічне *джерело*, вартє своєї аналізи. І саме таку аналізу має дати ця стаття, щоб доповнити інші етнопсихологічні досліді. Якщо з погляду етнопсихології велику вартість має порівняння поглядів різних дослідників української вдачі, то праця Г. Ващенка займає дещо своєрідне становище, бож вона не займає

---

² Перша частина праці поділяється на 4 розділи: I. «Критика большевицького виховного ідеалу» — стор. 1-36; II. «Християнський виховний ідеал» — стор. 37-86; «Загально-європейський виховний ідеал» — стор. 87-98; «Ідеал націонал-соціалістичного виховання» — стор. 98-100.

ється — в точному значенні — безпосереднім дослідом української духовости (хіба тільки побіжно). Тому вона не дається безпосередньо порівнювати з констатаціями досить уже численних українських етнопсихологів.³

Про українську вдачу висловилися також — менше чи більше справедливо, але безпосередньо (хоч і без наукової аргументації) низка українських ідеологів та публіцистів,³ і їх ствердження можна також безпосередньо порівнювати, не зважаючи на те, чи ми з ними погоджуємося, чи ні. В даному випадку часто саме порівняння є найкращим критерієм вартости висловлених поглядів, при чому їх однозначність зміцнює правдоподібність висловлених гіпотез чи констатацій. Навпаки, літературні твори, чи усна словесність, про народню вдачу висловлюються тільки посередньо, і вони, як етнопсихологічне джерело, вимагають насамперед інтерпретації.⁴ Праця Г. Ващенка займає посереднє місце: вона, щоправда, мало приносить безпосередніх стверджень щодо вдачі українця, і тому при етнопсихологічному порівнянні не можна обмежитися тільки до реферату його праці. Але з другого боку треба сказати, що зв'язок поданого Г. Ващенком матеріялу з етнопсихологією є більший, ніж матеріял будь-якого белетристичного твору (а науково він більше обґрунтований, ніж погляди ідеологів чи публіцистів). Тому подана студія — це сполука реферату поглядів автора (якщо вони безпосередньо стосуються етнопсихології) з аналізою матеріялу, що може мати певне значення з погляду етнопсихології, а водночас це є систематизація цілого матеріялу — зреферованого чи зінтерпретованого — за окремими соціопсихічними диспозиціями.

Окрема вартість праці Г. Ващенка, як етнопсихологічного матеріялу, полягає в тому, що вона в більшій мірі, ніж *будь-яка інша дотеперішня етнопсихологічна студія*, звертає увагу на *едність національної психіки в часі*, що вона виходить із передісторичних часів і доходить аж до наших днів. Саме тому присвячуємо їй подану студію. Але для повної об'єктивности треба сказати, що те, що є спеціальною цінністю праці, є одночасно її недоліком, бо при величезному завданні — дати погляд на ідеал української людини впродовж близько 15 століть, — автор мусів обмежитися до дуже скороченого викладу, отже, мусів застосувати методу вибирання поглядів, а при такій методі ніколи не можна виключити суб'єктивности. Зокрема це відчувається при подаванні матеріялів з сучасної доби, коли Г. Ващенко відступає від застосованої попередньо (правильної!) засади цитування чи реферування поглядів, а переходить до характеристики, чи навіть критики поглядів. Це вносить певний публіцистичний тон (зокрема на стор. 63-71), правда зрозумілий у наслідок обмежености місця, але небажаний з погляду вивершености твору.

---

³ Короткий огляд дотеперішніх дослідів у ділянці етнопсихології українця дав я у студії п. н. «Українська духовість у поетичній візії Шевченка». Збірник на пошану З. Кузелі. ЗНТШ т. 169; Париж 1962. Стор. 506-537, зокрема ж стор. 506-508. Там же згадується українських ідеологів-публіцистів, що висловлювали свої погляди про українську вдачу.

⁴ І саме такою інтерпретацією творчости Шевченка з погляду етнопсихології є моя студія, названа у нотці 3.

Дуже позитивним елементом є намагання автора сягнути до передісторичних часів, навіть тоді, якщо б воно залишилося більш поставленим постулятом, ніж уже завершеним дослідом, бо слушно зауважує Ващенко: «Є підстави думати, що в доісторичні часи людина мусіла ще стисліше дотримуватися загально-прийнятих норм поведінки, ніж в нові часи історії, бо тоді була значно суворішою контролюючою суспільства над особою. Коли ж зважити, що доісторичний період тягнеться значно довше, ніж історичний, то мусимо визнати, що доісторичний ідеал людини (який був впливом доісторичної духовності людини! — В. Я.) входив, так би мовити, у плоть і кров народу, ставав його другою натурою, відбивався у його звичаях, обрядах і народньому мистецтві» (стор. 9; додаймо: що в той спосіб він рівночасно формував духовність народу! — В. Я.).

І ще одне позитивне намагання Г. Ващенка, а це — спеціальне приділення уваги народній творчості, бо зв'язок між вдачею народу і його усною словесністю є найтісніший. Про народню творчість сам Ващенко каже, що «вона виявляє саму душу народніх мас, тоді, коли письменство *безпосередньо* віддзеркалює погляди окремих авторів і тільки *посередньо* воно виявляє властивості народу» (27).

Це є ті моменти, які зміцнюють теоретичне етнопсихологічне зацікавлення практично-дидактичною працею Ващенка, а багатство його констатацій тільки потверджує доцільність наміру зайнятися етнопсихологічною інтерпретацією студії. Наукове пов'язання — структуризація — виінтерпретованих із поданого матеріалу психічних властивостей українського народу буде незаперечно дальшим кроком у збиранні індуктивного порівняльного матеріалу до синтезу поглядів про українську вдачу, як вона відбилася в українській науці, публіцистиці та белетристиці.

РЕЛІГІЙНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ Й ЇЇ ГОЛОВНЕ ДЖЕРЕЛО

Г. Ващенко в осередок своєї системи ставить релігійне й патріотичне виховання, підтверджуючи численними прикладами основну констатацію, що релігійність була невід'ємною складовою частиною українського ідеалу людини протягом століть. Цього факту не можна інакше вияснити, як припущенням, що релігійність глибоко закорінена у вдачі українця.

«В світі панує певний порядок, все має свій сенс, на всьому видна рука Божеського Розуму», — це своєрідне коротке визнання віри самого автора (стор. 2), від якого він виходить вже у вступі і яке, треба сказати, вводить нас у суть самого питання. В цьому короткому вислові дано космологічний доказ буття Божого, про який Ващенко ширше го-

ворить у теоретичній частині свого твору⁵: «Думка про Бога та Його величність приходять до людини перш за все при спогляданні Його творів. Зоряне небо, безмежне море, ліси та гори, тварини з їх інстинктами, людина з її розумом та почуттям, навіть кожна билінка свідчить про Всевишнього Премудрого Творця».

Таке переконання характеристичне не тільки для автора, але й для цілої української ментальності, пов'язаної ще в доісторичні часи з хліборобством, коли «форма господарства мала великий вплив на соціальний устрій, звичаї й психологічні властивості наших предків»(9). Іншими словами — це «мирні хліборобські зайняття» сприяли релігійності українця, бо близькість природи схилила його «задумуватися над таємницями природи й людського життя»(10).

На цей цільний зв'язок релігійності з глибоким відчуттям природи вказує Ващенко ще раз, коли він реферує погляди Сквороди, який так накреслював ідеал людини (стор. 55-56): Ідеальна людина — це «людина глибоко релігійна, що не тільки вбачає очима розуму, а й відчуває серцем руку Всемогутнього й Всеблагого Бога в природі й людині в кожному моменті їхнього життя. Вірячи в Божу Премудрість і Благодать, ця людина прагне жити по слову Божому й відповідно до законів природи, що встановлені Премудрим Творцем і Промислителем». А децю далі, ще кажеться про те, як то «душевний спокій», чи «психічну рівновагу», досягається «спогляданням природи». Відклик до Сквороди остільки важливий, що визначні наші дослідники вважають найвизначнішого українського мислителя просто виразником української духовності!⁶

Не менше виразне пов'язання Бога й природи у народніх піснях, цитованих Ващенком, а саме: у представленні творчого акту (29), коли з «кровці» Христової виростає виноградник, з його слини витрискує джерело. У народній пісні видно також, як таємна (й іноді грізна, а то й невблаганна!) природа звертала мислі людини до якогось вищого ества, як опікуна й помічника. Звідти пішла й молитва, «щоб і скот плодився, щоб і хліб родився»(29), чи прохання «уроди, Боже, та пшениченьку яру»(30), звідти також ідуть високопоетичні образи Бога-Господаря, що радо людям допомагає, засіваючи ріллю при співдії Сина, який «поволочає», та Його Матері, яка «їм їсти носить»(30).

Врешті, сплетення релігійних вірувань і життя селянина в природі — у його побуті, при чому й різдвяні звичаї (з колядками й щедрів-

⁵ Пор. Частина 1-ша, стор. 57.

⁶ Пор. студії І. Мірчука: „Tolstoj und Skovoroda, zwei nationale Typen“. Записки Українського Наукового Інституту в Берліні, том II; 1929, стор. 24-51, та Я. Ярема: «Українська духовість в її культурно-історичних виявах» у Збірнику: «Перший Український Педагогічний Конгрес — 1935». Накладом УПТ «Рідна Школа», Львів 1938.

ками), і «обжинки», і свячення овочів на «Спаса» мають свою давню хліборобську традицію, а в самому обряді поєднується гармонійно поезія й релігія (28, 46). У висліді Ващенко, говорячи про українське селянство, підкреслює, як воно «ретельно відвідувало Служби Божі і дотримувалося постів»; як церковні свята, зокрема Різдво та Пасха «відзначалися великою урочистістю», невідомою в інших народів; як «українець, вихований в традиціях, неодмінно зніме шапку й перехреститься, проходячи повз церкву»; як «всяку більш-менш важливу працю український селянин завжди починає з молитви» і як він її теж молитвою закінчує (46).

Вказавши за Ващенком на «селянскість», як на головне джерело релігійності українця, хочемо ще коротко спинитися на питанні її традиційності в українському ідеалі людини. Українську релігійність, звичайно, пов'язуємо з поняттям християнства, але треба пам'ятати, що її джерел треба шукати ще в доісторичних часах, і саме природа є тим лучником, що дозволяє поєднати дві різні (і, на перший погляд, різко протиставні) доби. Тим часом легко припустити, що первісні вірування с е л я н с ь к о г о народу корінилися в інтерпретації сил п р и р о - д и, і справді праукраїнська мітологія є їхньою персоніфікацією. Правда, Г. Ващенко не відзначає, як міцно наші предки були прив'язані до своєї прарелігії, тобто наскільки вони були релігійними ще в поганські часи, але про це можна здогадуватися на підставі факту, що християнство угрунтовувалося в Україні тільки поволі, що воно тільки з трудом витискувало попередні релігійні уявлення, а цей стан призвів до т. зв. (широко поширеного) двоєвір'я. А про двоєвір'я у Ващенка мовиться вже дуже виразно: «Абсолютна євангельська істина сприймалась українським народом відповідно до його психічних властивостей, історії й побуту, що відбилося на релігійних обрядах, моралі й на виховному ідеалі. Християнство не заперечувало всього того, чим жив до прийняття його народ. Воно залишало й освячувало те, що не суперечило його духові. Таким чином вироблявся світогляд, мораль і звичаї, в котрих органічно об'єднувалось євангельське вчення з деякими несуперечними йому елементами попередньої національної культури» (15). Звичайно, на підставі сказаного можна легко здогадуватися, які це були «несуперечні елементи», що творили перехід від обожнювання сил природи до прийняття правди про Триєдиного Бога на підставі відчуття вічного ладу в природі, в космосі. Цей перехід, як підкреслює Ващенко, проходив «дуже повільно», і напр., літописець Нестор згадує вияви виразного двоєвір'я ще в 1072 р., отже, майже через сто літ після прийняття християнства (15), але саме це вказує на велику прив'язаність українців до первісних вірувань, але також саме це повільне сплавлювання було запорукою, що нова віра тим глибше просякнула в душу народу й стала справжньою національною релігією (26), що пов-

ністю відповідала українській духовості та нашій селянській психіці, нашому пов'язанню із землею, антеїзмові. Так теж зформувалися «наші святкові звичаї, в яких переплітаються поганські традиції з християнством» (27), що ще більше пов'язувало нас із новою релігією.

Християнський ідеал людини виступає в нас, повністю сформований, вже у княжу добу, що виразно проявляється насамперед у провідних постатях, які давали живий приклад, як, напр., Теодосій Печерський, чи Володимир Мономах, який був «утіленням християнського виховного ідеалу», який «об'єднував у своїй особі (м. ін.) глибоку віру й надію на Боже Провидіння, мужність лева й християнську лагідність» (22). Послідовно цей ідеал проявляється в літературних творах, отже, насамперед у повчаннях хоч би згаданого Мономаха (цитованого на стор. 17, 18), чи Теодосія (16, 17), а далі Луки Жидяти (16, 17, 19), Кирила Турівського (17), чи Ксенофанта (17). Зрештою, взагалі «література того періоду мала переважно церковно-релігійний характер. Пошана до неї серед народу була дуже велика». «Велика буває користь від книжного вчення, — пише автор „Повісти временних літ“. — Книги наставляють і учать іти шляхом покаяння. Ми знаходимо мудрість і воздержання в словах книжних, бо це ріки, що напувають всевіт, це джерела мудрости, бо в книгах є незмірима глибина, ними ми втішаємося в печалі, вони є уздечка стриманости» (23).

Коротко кажучи, завдяки природній релігійності населення Церква добула собі в княжі часи виключного становища, а «в межах своєї єпархії кожний єпископ був першою й найважливішою людиною в громадських справах, був такий потрібний в удільній області, як князь... З благословення місцевого святителя велися всі справи так, що він мимоволі втягувався у всі місцеві інтереси..., він же приймає ново-прибулого князя й виконує чин посадження його на стіл; в княжій думі святитель був першим радником, вмовляючи князеві миролюбне ставлення до родичів, і був ходатаєм перед ним за благо удільного населення» (24 — за П. Знаменським). Ба, що більше, владики активно втручалися в лагодження спорів між князями, виступаючи не раз проти їх жорстокости та міжусобиць. А що вони виступали часто як патріоти, то це тільки з'єднувало їм симпатії, зміцнювало їхнє становище, а тим самим спричинялося до поглиблення релігійности населення, що почувало себе безпечним під могутньою опікою. Митрополит Миколай, що втримав князів від усобиці в зв'язку з осліпленням князя Василька Волинського, казав: «Коли почнете воювати один з одним, то поганці візьмуть землю Руську, що її придбали батьки ваші, — вони з великим трудом і хоробрістю піклувались про Руську землю та інші землі приєднували, а ви хочете губити землю Руську» (24). І це не виняток, бо те поєднання елемента релігійного з національним за княжої доби поширене і, напр., наш відомий мадрівник Ігумен Данило, «будучи на

паломництві в Іерусалимському храмі, з великою побожністю ставить свічку за землю Руську та за її князів» (20).

Релігійність козацької доби можна найкраще констатувати (завжди на підставі матеріялу, поданого в студії Ващенка) на прикладі народньої творчости, як от зокрема, відомої пісні про Байду, що віру ставить вище за життя (36), чи думи про «Бурю на Чорному морі», в якій відзначено «в дусі євангельської науки», як то щире покаяння грішного Олексія Поповича врятувало козаків від загибелі (31). Вказано також на глибоке уповання українців на Покров Божої Матері (37), яка є «зразком для земних матерів», «підчується про праведних і грішних», чи рятує нарід від напасти, як, напр., у час облоги Почаєва.

Не менше від народньої творчости характеристична для релігійности українців теж і література тої доби, в якій «відбита відданість українського народу своїй прадідівській вірі. Особливо таким настроєм пройняті проповіді й твори Івана Вишенського» (51). Про релігійність свідчать також і чужинці, з яких Ващенко називає Е. Реклю та П. Алепського (46), при чому останній, відзначаючи побожність, згадує, що населення до церкви звикло у той час приходити з молитовниками та захоплюється церковними співами. Він пов'язує релігійність із вдачею, головними рисами якої є лагідність, чемність та гостинність. Підсумовуючи, сам Ващенко підкреслює, що релігійність козаків належала до їхніх головних рис (51), що отже з цього погляду козацька доба була послідовним продовженням княжої.

При переході до сучасности Ващенко відзначає релігійність найвизначніших українських філософа, поета та педагога. І так, основним джерелом філософії Сковороди (52) є, — як твердить Ващенко, — Біблія, яку він називає «Божим сонцем» і «малим світом»; біблія для нього — «найкраща книга усіх книг». Малюючи релігійність Шевченка (58-59), Ващенко м. ін. справедливо вказує на джерело тих місьць, які дехто інтерпретує як безбожницькі; Шевченків «бунт» проти Бога вияснює фактом, що для Шевченка був Бог «не абстракцією, а Особистою Силою, до якої він звертався і в часи туги, й відчаю» і коли він стає з Богом «на прю», то тим зближується він до деякої міри до Іова. Проте найбільш характеристичні для Шевченка його поезії з «високим релігійним піднесенням», з яких «деякі навіть нагадують молитви або релігійні гимни. «Знову ж К. Ушинський, як педагог, підкреслив релігію як основний засіб виховання (65-66), при чому Ващенко нагадує, що Ушинський — «найвидатніший педагог на терені царської Росії» — писав, що правда, російською мовою, але «з походження був українцем і, подібно до Гоголя, мав українську душу». Цікаво було б прослідити саме під тим кутом «власну глибоку релігійність» Ушинського в час, коли в Росії був пануючим серед інтелігенції «нігілізм, себто матеріялістична й атеїстична течія», і коли Ващенко наголошує, що «ми

мусимо дивуватися мужності Ушинського й самостійності його поглядів, коли він в часи панування матеріалістично-атеїстичної моди рішуче виступав за релігію, як основу виховання молоді».

Якщо вплив Сковороди помітний ще в творчості дошевченківської доби (Котляревський, Квітка-Основ'яненко), то новіші письменники відступають від традицій (63-64), для них релігія стає байдужою, деякі просто переходять на атеїстичні позиції (зокрема підкреслені погляди Винниченка). Це спонукує Ващенко, як педагога, висловити свій негативний погляд на ролю тих письменників, при чому саме на цьому прикладі треба відзначити помилку, про яку ми згадували, що узагальнення затемнює нам цілісний етнопсихологічний образ: бо, правда, не дасться заперечити, що загальну тенденцію Ващенко схоплює правильно (і, як педагог, правильно він передбачає небезпеки!), але докладніше опрацювання теми дало б змогу внести нюанси, дуже важливі з етнопсихологічного погляду, бо «атрадиційність» письменників вийшла б тоді радше як вплив доби чи навіть накинених із зовні тенденцій. Це зокрема характеристичне, напр., у Тичини, в ранній поезії якого є виразні релігійні нотки, які потім зникають. До того ж докладніший розгляд незаперечно дозволив би вказати на утримання традиції у Галичині (хоча б пригадати тільки найвідоміші прізвища — Б. Лепкого чи Б. Антонича). А наскільки релігійність характеристична для української духовости, то те саме можна аргументувати літературою, як це, напр., видно з студії передчасно помершого Д. Бучинського, який християнські елементи відзначив у прозових творах 34 наших сучасних письменниць на еміграції.⁷

Як не було б, навіть при послабленні релігійности серед певних суспільних прошарків чи в певну добу, Ващенко у підсумку ще раз висловлює погляд, що в українців національний елемент («Служба Батьківщині») має бути поєднаний із релігійним («Служба Богові»), а «добробут Батьківщини має бути оснований на засадах християнства. Так розуміли життя кращі люди Київської Русі, що мужньо боролися з кочовиками. Так розуміли її запорожці, що своїми грудьми захищали „люди християнський” та клали за нього свої голови в завязтій боротьбі з бусурманами» (82).

Це пов'язання лицарського елемента з релігійним, що його підкреслює Ващенко, не випадкове, бо воно пригадує «межове» положення

---

⁷ Праця представлена 1963 р. на спільній науковій конференції НТШ, УВНТ, УВУ та УВАН у Рокка ді Папа біля Риму. Студія досі не була опублікована; зрештою, вона пізніша від праці Ващенко, але незаперечно вказує на тенденції, які в нашій літературі діють постійно, і тому треба дуже старанно оберігатися від генералізації на підставі певних явищ, що накидаються своєю маркантністю.

України, що породжувало «межові ситуації» в сенсі екзистенціальної філософії, — постійну загрозу, яка перетворювала Україну в країну на кордоні життя й смерті, а така духовна ситуація якраз дуже сприяє застанові про справжнє значення життя, а тим самим сприяє зверненню уваги на Божественне. І в цих «межових ситуаціях» можна вбачати — поруч із «селянськістю» — друге джерело нашої релігійної постави.

Як дуже на тому тлі постійного межування із смертю та руїною характеристична та — вже цілком нова — народня пісня, яку цитує Ващенко:

«Зглянься, Спасе, на руїну,
Що зіслав Ти на Вкраїну,
З наших сіл лиш румовище,
З надій наших попелища,
А наш нарід гірко стогне в неволі» (32).

І у висліді в самого Ващенка зроджується таке переконання, що може бути висловом загальнішого нашого «вірую»: «Ми віримо в Боже Провидіння, — віримо, що ми тепер на межі нової, кращої епохи в історії людства. Можна тільки в загальних формах передбачати характеристичні риси цієї епохи. Перше місце для людей нової епохи будуть мати вартості не матеріяльні, а духові. Очі їх будуть в першу чергу звернені не в бік скоропроминального й відносного, а в бік Абсолютного, в світлі чого людина дивитиметься на все відносно й скоропроминальне» (73). Цитата не так важлива з погляду майбутнього (як своєрідне передбачування), як з погляду клясичного прикладу духової постави, характеристичної для українця, яка наказує йому проти надій сподіватися, яка насамперед наказує вірити в перемогу правди, а ця віра завжди призводить до Бога.

АНТЕЇЗМ

У зв'язку з українською релігійністю, ми вже відзначили, як певну важливу психічну рису, нашу близькість до землі, але тільки під одним конкретним аспектом: як саме пов'язання з силами природи веде до розуміння ладу у космосі, що вказує на існування Бога й схиляє до релігійного відчуття Божої повсюдності й величі, — що породжує шанобливу поставу. Зваживши, що хліборобством займалися українці ще в доісторичні часи (9) і що в деякі часи (зокрема на переломі ХІХ і ХХ ст.) ми були, з соціологічного боку справді селянською нацією, майже в розумінні одноклясовості, — можна уявити, наскільки хліборобські зайняття відбилися на українській психіці. Ващенко, може коротко, але виразно це відзначає, коли протиставить хліборобських

українців семітським номадам чи нордійським ловцям. Цей факт мав вплив передусім «на родинний устрій слов'ян» (10), і «в наших предків формою родинного устрою був матріархат, поєднаний із моногамією» (в протиставленні до радше полігамічного патріархату ловців та номадів). А з цього випливають далі наслідки: більша ніжність та почуттєвість, які саме в жінок вибиваються на перший плян. «Мирні хліборобські зайняття сприяли лагідності вдачі українців і загальній інтелігентності їх, бо доісторичний хлібороб мав більше можливостей, ніж пастух чи ловець, призадумуватись над таємницями природи й людського життя. З цим також пов'язана певна глибина й багатство емоцій естетичних і емоцій кохання». З цієї цитати виразно видно, яке центральне значення має для українців зв'язок із землею вже не тільки в розумінні відчуття її, як доброї «матері-годувальниці», але в чисто психічному сенсі. На перший плян вибиваються в нас почування, які в'яжуться зо спокійною, естетично забарвленою рефлексійністю і відштовхують активну динамічну волю. В дальшому лагідність вдачі послаблює волювничість, а зміцнює тепле ставлення до людей, отже, бажання нести допомогу, бажання зближуватися до людей.

Ще в дальшому зв'язок із природою, разом із захопленням нею (отже, з емоційним пов'язанням із нею, з естетичною насолодою її красою) веде до «споглядання природи» (Сковорода, цитований Ващенком, 53), до заглиблення в природі, а отже до самотності, до деякого відокремлення від інших, до інтровертизму, до заглиблення в собі, — до «сердечного спокою, ... мудрости, внутрішньої свободи». За Сковородою, — цим нашим справжнім філософом природи, — людина, що прагне бути щасливою, «мусить уникати життєвської суєти і прагнути до душевного спокою, до незалежності від зовнішнього світу». Тому то в Сковороди, як вершина мудрости, є наказ пізнати самого себе (52). Коли вже інтровертизм деякі українські етнопсихологи (Я. Ярема) вважають центральною рисою української духовости, то ясно, що інтровертизм є основою індивідуалізму, змагання до самовияву, яка то духовна властивість уже досить загально визнавана за найбільш характеристичну для українців. «Усі люди однакові, і знов не однакові», — каже Сковорода. «Вони, як сосуди, що стоять навколо криниці, і всі рівномірно наповнюються, а проте відповідно до їх обсягу містять різну кількість води». Цитуючи те місце, Ващенко додає ще таку інтерпретацію (53): «Тому людина мусить дослідити й пізнати себе та вибрати для себе рід життя й зайняти відповідно до своїх природніх сил і здібностей, бо невідповідальність між ними — одна з причин людських невдач і нещастя».

Заглиблення в собі, з рівночасним бажанням самовияву, — це підстава відчуття власної гідности. Але одночасно є ще й інше джерело гідности у нас. «Оскільки вона (тобто, жінка) була господинею в ро-

дині й незалежна від чоловіка, як у патріархальній родині, у неї вироблялася свідомість своєї гідності, те, що можна б назвати духовим аристократизмом. Українська жінка, господиня в своїй хаті, не могла терпіти поряд з собою іншої жінки-господині, і тому у нас з давніх часів існувала мономагія» (10). А відомо, що передусім якраз жінка вцеплює в дитині духові уподобання, і тому почуття гідності приходило в нас двома різними шляхами, що, очевидно, могло тільки зміцнювати відчуття її необхідности.

Врешті, можна ще завважити, що пов'язаність із землею сприяє витворенню почуття постійности, незмінности, тривалости, отже, традиціоналізму у духовій поставі, — у протиставленні до вдачі номадів; останні переносячися з місця на місце, звикли до новизни, що витворило в них більше лябильний підхід до життя, бажання частих і ґрунтовних змін. Це теоретичне міркування має своє практичне потвердження, коли Ващенко стверджує, що «зберегла українські традиції переважно селянська маса» (45).

Таким чином, ми виразно бачимо, наскільки центральне місце в структурі української духовости займає наша близькість до землі, — як поодинокі духові якості, впливаючи з українського антеїзму, взаємно з собою є пов'язані, як вони — виходячи від одного кореня — згодом взаємно себе зумовлюють і зміцнюють. Згадати б тільки для прикладу нашу релігійність, що впливає з відчуття Божої повсюдности у природі, чи лагідність нашої вдачі, породжену мирними хліборобськими зайняттями. Джерело обидвох рис спільне, але одночасно треба пригадати й співзалежність обидвох рис. Адже ж лагідність вдачі — це одно з євангельських блаженств; а християнськими чеснотами є в дальшому й допомога ближньому й гостинність, які знову ж, впливають із лагідности. Всі ці властивості глибоко вкорінені в українській духовості.

Відповідно до значення природи для українця, вона знаходить свій відбиток у поезії, і Ващенко називає два наймаркантніші приклади: «Слово о полку Ігоревім» та захоплення природою Шевченка. Саме ця «близькість до природи» надає Слову «характеру високої поетичности» (26), а «серед творів Шевченка є багато віршів, пройнятих любов'ю до природи, глибоким відчуттям її краси» (62). Тому природа й хліборобські зайняття часто приходять в народній пісні (42), і в народі: й уяві Господь та Діва — це господарі-рільники. З природою пов'язані найкращі народні звичаї («обжинки») і свята («Спаса», 46), а культура села була вища за міську (45). Тому, отже, й виховний ідеал щільно пов'язаний з природою. Такий він є вже у Сковороди, якого Ващенко називає «природнім педагогом» — подібно до Сократа; в основі педагогічних порад Сковороди лежить «ідея природовідповідности» (53), яка нагадує Руссо, але Ващенко вказує, що Сковорода свої думки про вихо-

вання висловив і навіть застосував ще до появи «Емілія», отже, незалежно від Руссо. «Учитель і лікар — не есть (на думку Сквороди) учитель і лікар, а тільки служитель природи, єдиної й справжньої і лікарки, й учительки» (цитата з «Благородного Еродія», подана Ващенком, 55).

Але, й у самого Ващенка послідовно й зрозуміло підкреслюється основний постулат, що «школа має прищепити дітям любов і розуміння краси природи. Людина, відірвана від природи, не може жити повним життям, бо саме краса природи є джерелом найчистіших наших радощів» (92).

ІНТРОВЕРТИЗМ ЯК ДЖЕРЕЛО УКРАЇНСЬКОГО ІНДИВІДУАЛІЗМУ

Ми вже знаємо, як захоплення красою природи веде до заглиблення в природу, отже, до відокремлення від зовнішнього світу, від інших, до звернення уваги на себе, на своє нутро — до інтровертизму, якого завершенням є бажання досконало пізнати себе, свою власну природу. І це вже є початок творчого шукання, а кінця йому немає. Як каже Ващенко (52): «На цю тему Скворода склав байку про п у с т е л ь н и к а (підкреслюю: пустельника, отже, людину в її відокремленні від інших, отожд людину, що заглиблена в собі! — В. Я.), що намагається спіймати чудесного птаха й ніяк не спіймає його і з приводу цього каже: „Я маю дві забави: птаха й початок. Я птаха завжди люблю, але ніколи не можу його спіймати. Я маю шовкових тисячу й один фігурних узлів, шукаю в них початок і ніколи не можу розв'язати“ («Ізраїльський змій»).

Але є ще й інша причина відокремлення від зовнішнього світу, яка тільки зміцнює український інтровертизм: життя на перехресті шляхів — важке, повне невдач і розчарування. «Підступна московська політика, — каже Ващенко (і це стосується тільки одного періоду нашого життя в історичнім бутті, бо подібних причин можна б навести більше, від нальотів кочових орд на країну при «битому шляху» зачинаючи), — соціальна неправда, особливо кріпацтво..., все те спонукувало ... вбачати в житті й у практичній діяльності тогочасного суспільного ладу лише „суету сует“. Вони (українці) тікали від цієї суети в природу, в світ спокійного споглядання» (51-52); послідовно — вони замикалися у своєму власному світі своїх думок і почуттів. Це й є причина утечі від світу чи ілюзіонізму, про який так виразно говорить Я. Ярма (в цитованій праці). Звідси тільки крок до ідеалізму і, напр., Ващенко підкреслює «ідеалістичний характер» етики Сквороди (52), який

«в дусі Євангелії засуджує прагнення до багатства, до тілесної насолоди, до чинів, до орденів, і т. і., вбачаючи в тому мирську суєтність».⁸

До питання про «втечу від життя» повертається Ващенко — вже більше посередньо — ще раз, відзначаючи сумовитість нашої пісні (88), зумовлену саме важкою історичною долею, яка, породжуючи певну стриманість, одночасно спричинялася до сантименталізму самотніх людей, малохарактеристичного для веселого життя гуртів чи дружин.

Спрямування уваги на власне нутро — на духовість, з одночасним бажанням постійного поступу, вдосконалювання себе, віднаходження свого обличчя для пізнання свого місця у світі, — мусить призвести до відчуття своєї вартости, своєї гідности. Отож, треба пам'ятати, що гідність людини одночасно глибоко заснована у науці Христової Церкви (і тут знову бачимо функціональну співзалежність поодиноких елементів психічної структури), що за відомої вже релігійности нашого народу повинно було тільки призвести до поглиблення відчуття своєї гідности. Людина в науці Церкви — це фундамент і мета, і людина в християнській концевції (не спільнота і не держава) є осередком соціального ладу. Таке високе відчуття гідности впливає з факту богоподібности людини. І коли Ващенко відзначає, що в письменників княжої України страх Божий був покладений в основу морального виховання, то він одночасно додає (16): «Але страх Божий, що про нього пишуть письменники княжих часів, це не є страх рабський, навіть це не є той страх, що його відчувають до Аллаха мохаммедани. Це є благовіння перед Всемогутністю й Величністю Божою».

Почуття гідности, що впливає з відчуття внутрішньої вартости, «ставить на перше місце не зовнішні ознаки гідности, не своє положення, не одягу й багатство, а високі духові якості вдачі», — каже Ващенко (14) і додає, що «живим втіленням цього ідеалу в початковому періоді нашої історії був Святослав Завойовник»..., «для якого на першому пляні стояли слава й вояцька честь». Тому, напр., Ксенофант подає такий ідеал повноцінної людини, яка відчуває свою гідність завдяки своїй справжній вартості, але яка одночасно має повне пошанування чужої гідности: «... Я жив без лукавства і від усіх ма в

---

⁸ Варто при нагоді вказати на взаємопов'язаність психічних факторів: релігійність впливала в нас в першу чергу із зв'язку з природою. Але її поглиблювали важкі життєві умови, що впливали з межових ситуацій нашого граничного положення, чи — може: природня релігійність відповідно забарвлювала наш ілюзійнізм, що походив з утечі від життя, зумовленої важким історичним становищем.

пошану і любов — не через сан великий, не через норов великий, (а тому що) не докоряв нікому, не шкодив, нікого не оклеветав, ні зла не робив нікому» (22). Про свою гідність Байда дбає навіть на папі (36). А Шевченка найбільше «обурює те, що українці, нащадки вольнолюбних козаків, терплять знуцання та неволю» (59), — що в них, отже, затратилося давнє відчуття гідности! Проте, навіть у сьгоднішні часи почуття гідности до такої міри розвинене, що, напр., Ващенко висловлює думку, що «нерозуміння цієї риси було одною з поважних причин катастрофи німецького війська в останню війну. Німці поставилися до українців як до «унтерменшів», і не тільки грабували наших селян, а й дозволили собі бити їх по обличчі. Наш селянин ще міг стерпіти, коли у нього забирали збіжжя або худобу, але він не міг стерпіти, коли його або його дружину ображали биттям» (47). Ця подробиця повністю підтверджує раніше зроблену в нашій етнопсихології констатацію, що з українцем куди далі можна зайти подоброму, ніж під примусом, і це знання національної психології прекрасно використали, напр., москалі. Це правильно відзначає Ващенко, коли протиставить польську та московську політику (63). Якщо поляки «з призирством дивились на „хлопів” і навіть на інтелігенцію, що вийшла з народу» (і цим ображали почуття особистої гідности, — В. Я.), то «інше ставлення до українців (було) у москалів. Придушуючи в українців національну культуру й свідомість, вони ще в XVII і XVIII ст. ст. перетягали до себе на службу здібних українців, незалежно від їхнього станового походження, і ставилися до них не гірше, ніж до росіян, а іноді навіть давали їм перевагу перед останніми. Тому маса української інтелігенції (якій не топтано почуття її гідности! — В. Я.) тяглася на північ... Більшість із цих землячків, що служили Москві, були переконаними прихильниками „єдиної, неділимої Росії”, хоч дехто з них і зберігав ще сантимент до України, себто до її пісень, побуту, звичаїв»... Іншими словами, українець повинен мати почуття внутрішньої свободи вибору, — свободи, яка є підставовою, складовою частиною людської гідности. Отож, цього роду свободолюбність українці мали завжди і, напр., Ващенко справедливо відзначає, що прихід варягів в Україну був би для них закінчився катастрофою (14), якщо б вони не були пошанували свободолюбности українців, які ніколи «не помирилися б із становищем рабів». А про постійність саме такого розуміння гідности може свідчити інше місце (44), в якому кажеться: «Тому правдивому українцеві властива непереможна любов до волі й ненависть до рабства й неволі. Цими почуттями проіняті козацькі думи, невольницькі плачі, а також майже всі стрілецькі пісні, складені вже за наших часів. Цими почуттями проіняті побутові пісні про працю. Радісною працею є вільна праця на своїй ниві; тяжкою й нена-

висною — на чужому: вона гнітить і принижує людину.⁹ Тому так тяжко зносив наш нарід кріпацтво».

Ой, він оре чуже поле,
Мені за ним жити горе!
Ой, він робить чужу працю,
Я не живу, тільки плачу:
Ой, він оре чужу ниву» (44).

У висліді такого відчуття невірничої праці, як пониження, найми стають справжнім нещастям:

«Сватай, козаченьку, мене молоденьку,
Щоб я по наймах не ходила,
Щоб чужого діла з сили не робила» (44).

Наскільки відчуття гідності було в нас поширене, про це найкраще свідчить місце Ващенкої праці про те, «що свідомість своєї людської гідності має й „голола”, яка заявляє: „А хто з нас, братця, буде сміятися, того будем бити”» (44).

Це відчуття гідності призводить до самодисципліни. Коли напр., з одного боку гостро засуджується п'янство, що відбирає можливість самоконтролю,¹⁰ тоді Володимир Мономах поручає активно змагати до опанування себе (19): «Научись по слову євангельському очима управлять, тіло підкорювать, язик утримувать, гнів придушувать, думки чисті мати» . . . , що в послідовності веде взагалі до точного поділу своїх зайнять і пляну дня (20). Це самоопанування у відчутті своєї гідності йде так далеко, що воно навіть сильніше любови і, напр., козак покидає улюблену дівчину, як тільки завважує, що вона ним гордує (43). Відчуття гідності не дозволяє також обернути кохання у гру, бо справжня любов базується на пошані.

Свідомість гідності незалежна від становища людини, чи її матеріального стану, що так яскраво виявляється у гордому викликові Бондарівни, що «кидає в обличчя нахабі графові Потоцькому:

Ой, не годен пан Каньовський
Мене цілувати,
Тільки годен князь Каньовський
Мене роззувати» (43).

---

⁹ Чи саме не те високе відчуття гідності людини стало причиною, що для українця соціальний момент так часто випереджує національний! З цього погляду цікаво відзначити, що українці чи не більший спротив ставили колективізації, як поневоленню (а напевно цей спротив колективізації коштував нам більше жертв, ніж визвольна війна!).

¹⁰ Так, напр., св. Теодосій повчав (19), що «четверта (чарка) відбирає розум, п'ята робить тебе шаленим, шоста причиняє гірку смерть, а сьома вічну муку».

Високе відчуття власної гідності повинно зродити розуміння гідності інших, — перейти у пошану «інших людей саме тому, що вони теж люди, і через те мають свою гідність» (43). А звідси вже тільки крок до ідеалу рівності, який постійно просвічував нам у нашій історії та який ми здійснювали за тих політичних умов, коли ми самі могли вирішувати про свій соціальний устрій (і в цьому видно співзалежність між характерологічною рисою нашої вдачі й між соціальними формами нашого життя!). Практичний ідеал рівності маємо вже у Святослава (14, 78), що «ів те, що їли й інші вояки; спав, поклавши під голову сідло; одягався так, що його не можна було відрізнити від звичайного вояка». І саме цим він захоплював та приневолював іти за собою, і саме цей практичний ідеал мусів захоплювати і літописців, які пориваючий образ постаті зберегли для історії. Відчуття рівності однаковою мірою є в духовників (св. Теодосій, 22), що й у світських. І те, чого князь Святослав учив своїм прикладом, про те князь Мономах казав у своїх поученнях (19,23,78): «Що потрібно було робити мійому отрокові, те робив я сам, і на війні, й на полюванні, вдень і вночі, в спеку й у холод, не надіючись ні на посадників, ні на бірючів». Всенародности освіти домагався Сковорода (55), яка, на його думку, не сміє бути привілеєм панівних кляс. Він і практично «любив розмовляти з простими людьми, бував на ярмарках, і на базарах, і скрізь ширив свою науку» . . . , і, мабуть, саме завдяки тому підходові він знаходив розуміння серед оточення, а його псалми та вірші ставали народними. Шевченко з особливим обуренням звертається проти кріпацтва, як соціального устрою, що суперечить засаді рівності (59) й що приніс нашому народові не тільки «важку невольницьку працю, а й знуцання над його душею». В дусі абсолютної справедливости та рівности уявляє Шевченко також і майбутнє суспільство України (60), як «велику вільну сімю» . . . «де люди, як брати, обіймуть найменшого брата». Шевченкові соціальні ідеали перейняли письменники пізнішої доби, — навіть ті, які забули наші традиційні релігійні чи національні заповіді, — і вони «боролися самі й закликали інших боротися проти неправди, що діялася українському народові», обурювалися проти експлуатації українського селянства, зображували злидні й темряву, що в них воно жило . . . (62). В дусі того ідеалу рівности й сам Ващенко висуває постулат справедливого державного устрою (82), «який би підтримував лад у суспільстві, в той же час забезпечував особисті права й волю кожного громадянина й сприяв розитковій й проявові його здібностей» . . . , який, іншими словами, відповідав би природньому індивідуалізму і українця, його характеристичному прямуванню до самовияву.

Ващенко сам виразно каже про «властивий багатом українцям крайній індивідуалізм» (83), і він навіть уважає цю нашу національну властивість негативною. Проте, в нього нема багато матеріялу, який

доводив би те центральне становище, що його приписується в нас звичайно нашому індивідуалізму. Можливо це тому, що Ващенко вже багато місця присвятив властивостям, з яких індивідуалізм випливає, — отже зосередженню уваги на власному я, на відчутті особистої гідності й на змаганні до рівності, що відповідала б гідності повноцінної людини. Всі ті властивості в позитивний спосіб свідчать про наявність в українській духовості прямування до підкреслення свого «я». Їх утотожнює Ващенко з духовим аристократизмом (78) і він відзначає, що для українця найцінніша незалежність в житті, особистому родинному й господарському.

Про індивідуалізм українця міг би ще свідчити традиційний спосіб поселювання, який, зрештою, Ващенко критикує (8): одинцем, у хуторах, по балках і ярах, а не в оселях, що творили в степу одну довгу замкнену вулицю. Індивідуалістичною є теж українська родина, яка є малою, тобто, «українці після одруження, звичайно, відділюються від батьків і живуть своїм окремим господарством» (12). Така мала індивідуалістична родина протиставиться родові, в який входило кілька поколінь і який був ще в XIX ст. поширений серед москалів, більше схильних до колективізму.

Український індивідуалізм мусів був незаперечно зміцніти в часи варягів, що їх ініціативність та підприємчивість відзначає Ващенко (13), які-то прикмети мусіли незаперечно зміцнювати бажання вирізнитися, вийти на перший плян. Посередньо про український індивідуалізм свідчать їх інтелігентність (14, 46) та жадоба знання, освіти (47). Якщо інтелігентність українського народу позитивно відзначали чужинці (Алепський, Реклю, 46), то освіченістю українці відзначалися серед східних слов'ян (50-51) до такої міри, що Ващенко порівнює ролі українців у московській державі до ролі греків після їх завоювання римлянами (76), а для аргументації погляду називає низку прізвищ у різних ділянках знання та мистецтва, що спричинилися до розвитку московської культури (Гоголь, Рєпін, Ушинський, Чайковський, Капіця). Змагання до самовияву було настільки сильне, що ми зуміли, не зважаючи на згадане збагачення московської культури (яке автоматично ослаблювало ріст української культури), створити «свою національну науку, літературу й мистецтво, що посідають далеко не останнє місце серед слов'янських народів, навіть таких, що не втратили своєї державности». Подібно, в дуже важких еміграційних умовах, українці спромоглися на створення своїх духових цінностей і, на думку Ващенка, «в культурному житті українці серед інших емігрантів майже посідають перше місце» (76).

Переходячи до негативних виявів ідивідуалізму, Ващенко плямує егоїзм (78), наявність якого він вияснює несприятливими умовами політичного й суспільного життя, як теж існуванням амбіціонерства. Укра-

їнський індивідуалізм — і то в негативному його вияві — проявляється й у гуртовому житті, зокрема у партіях (85), для яких характеристична «взаємна самопожираюча боротьба», а форми її «хворобливі», а навіть «іноді й потворні».

Негативні вияви українського крайнього індивідуалізму зокрема яскраво кидаються у вічі у зіставленні нашого прямування до самовияву з протиставним та доповнюючим прямуванням до підпорядкування. Коли нормально суспільна рівновага індивідуалістичних спільнот заповнена гармонійним поєднанням бажання виявити себе з одночасним пошануванням аналогічного бажання інших, отже певним обмеженням себе, тоді в нас нема схильності до підпорядкування, до послуху.

НЕДОСТАТНЄ ПРЯМУВАННЯ ДО ПІДПОРЯДКУВАННЯ

Правда, Ващенко висловлює думку, що наша незгідливість є впливом наших невідрадних політичних умов (78, 80), але він сам наводить чимало фактів, які промовляють, що це таки наша історична хиба, хоч, незаперечно, побільшена політичним становищем поневоленого народу. Нашу незгідливість Ващенко виводить від матріярхату, (отже, проявилася вона ще в доісторичні часи), бо, мовляв, українці «не мають нахилу підлягати твердій владі і шанувати її авторитет(12). В патріархальній родині така влада належить старшому в роді: всі члени останнього мусять безумовно коритися йому. За матріярхату така безумовна влада однієї людини над родом або племенем неможлива! Тому українцям трудніше організувати державу з міцною владою, ніж, наприклад, москвинам. Тому всі підстави визнати за правильне оповідання літописця, що вони послали послів до варягів, щоб ці прийшли й правили нашими предками. Дуже характеристичною є причина звернення до чужих володарів: „Земля наша велика й багата, а ладу в ній нема”. Такі характеристичні риси українців у передісторичні часи». Про самих варягів Ващенко пише, що вони «в протилежність до сло'ян відзначалися дисциплінованістю й вірністю вождеві й пошаною до нього» (13).

Але залишімо гіпотези й інтерпретації, а вернімся до фактів. Незгідливість відзначали чужинецькі мадрівники, і про неї писав цісар Маврикій (12). Незгодою боліли краці українські князі, а коромольним князям часто докоряли владики (20, 24). Підпорядкування здебільшого не приходило автоматично у висліді послуху певній функції (владі), а радше вже у висліді визнання особистої заслуги, як це видно з цитати в Ксенофанта (22), який пошану здобув собі не через свій сан, але через життєву мудрість. Дуже характеристичний для анархічності

української вдачі є такий опис. Коли одного разу св. Теодосій «виходив з палацу князя, його вже чекав повоз, щоб відвезти його до монастиря. Візник, побачивши преподобного Теодосія, сказав йому: „Ти чернець, завше без праці, а я цілий день працюю. Сідай на моє місце й вези мене”. Св. Теодосій смиренно сів на місце візника й повів його» (12).

Як наші сварки чорною ниткою плелися протягом історії, про це свідчить таке коротке речення: «Святополки Окаянні, Брюховецькі, Кочубеї, на наше нещастя, не переводилися в нас ніколи, а за останній час їх наплодилося стільки, що вони стають серйозною загрозою для української нації» (7), а що проблема є хвилююча, то Ващенко повертається до неї ще раз (79), засуджуючи зрадників, чи сучасних порушників ладу.

Як спеціальний вияв нашої незгідливості, Ващенко окремо ще називає брак соборництва (83), вказуючи на те, що «наддніпрянці й галичани протягом віків жили під різними політичними режимами, під різними господарськими й культурними впливами. Звідси різниці у мові, побуті, психології... А це незаперечно заваджає українцям різних областей щиро й глибоко відчувати себе, як єдиний нарід... Цілком зрозуміло, наскільки шкідливе таке роз'єднання. Не переборюючи цього, не зможемо збудувати Україну».

Іншим способом вказує Ващенко на наше релігійне роз'єднання, не кажучи, може, про ворожнечу безпосередньо, але позитивно вказуючи на важливість релігійного об'єднання в нас, і то в ширшому (у цілому світі) як і вузчому сенсі (85). «Віруючі християни не можуть сумніватися в тому, що в майбутньому здійсниться молитва про єднання святих церков, що підноситься під час Служби Божої. Але покищо не тільки нема єднання церков, не тільки існує роз'єднання між віруючими різних віровизнань, а роз'єднання навіть поглиблюється (Студія писана перед 1950 р., а з цього часу в світі заіснували, як знаємо, ґрунтовні зміни!) Великою мірою це стосується українського народу, а яка від цього шкода, те для більшості українців ясно».

Подібне джерело й наших партійних розходжень, які дуже глибоко роз'єднують суспільність (85).

І тому Ващенко, постулюючи «справедливий державний устрій, який підтримував би лад у суспільстві» (82), одночасно є свідомим, що необхідно в нас виховати вміння «поступатися своїми особистими амбіціями, коли цього вимагають суспільні справи» (84), але не менше свідомий він, що «виховання такої риси є одним із найважливіших і найтрудніших завдань української педагогіки (що вказує на поширеність незгідливості у нас і на закоріненість тої хиби у нашій вдачі, — В. Я.). Особисті чвари і амбіції занадто вже багато зробили шкоди Україні».

Все таки треба відзначити, що є деякі позитивні прояви, які вказують, що прямування до підпорядкування ще не цілком зникло у нашій вдачі, коли то наш «індивідуалізм не заваджає спільній праці. Про це свідчить „толока”, — спільна хліборобська робота, чумацькі валки, артіль, кооперативи всіх типів на Україні» (78). Проте, ці позитивні приклади не зменшують загальної загрози.

УКРАЇНСЬКИЙ ТРАДИЦІОНАЛІЗМ

Сам Ващенко переконаний традиціоналіст; констатує деякі порушення традиції в сучасному, він уважав за необхідне навіть попередити свою студію окремими заувагами про ролі традиції в житті нації й у формуванні нового покоління; для повної ясності обстоює він засаду традиціоналізму в пов'язанні з поступом. Коли «націю, звичайно, визначають як цілість поколінь минулих, сучасних і майбутніх» (6), то, звичайно, «таку цілість підтримують передусім традиції». Проте, «нація може шанувати й зберігати свої традиції, але не зупинятися на них, а йти вперед, не замикаючись у вузькі рамці своєї традиційної культури, а брати від інших народів їх кращі здобутки, органічно переробляти їх, відповідно до інтересів і психології свого народу».

Не зважаючи на певні порушення традиціоналізму в сучасному, в загальному, на думку Ващенко, українці прив'язані до своїх традицій. Насамперед він відзначає прив'язання до традицій селянської верстви (45), що є цілком зрозумілим, якщо зважити, що селяни взагалі є консерватистами. Якщо ж зважити, яку позицію мало в нас селянство (і в розумінні статистично-соціологічному в певні часи, і в розумінні «селянськості» нашої психіки), то вже можна мати уяву, наскільки традиціоналізм мав у нас зобов'язуючу силу.

Подруге, треба пригадати, що Ващенко буде свою виховну систему на ідеалі української людини так, як цей ідеал проявився у століттях. Отже, він відзначає тяглість ідеалу, тобто традиційність. Але саме традиційність ідеалу може вже вказувати на традиціоналізм, закорінений у вдачі. І сам Ващенко, і з'ясування його думок у поданій студії виразно відзначають, як українська релігійність, антеїзм, індивідуалізм проявлялися в століттях, ба навіть бачимо, як важко нам викоринити наші національні хиби, як от незгідливість, партикуляризм.

Це знову можна легко вияснити цілою нашою психічною структурою, якщо зважити, що людина, спрямована на власне нутро («інтровертивна»), є радше відокремлена від зовнішнього світу, а, отже, вона радше вертається завжди до свого власного вивінування.

Тому українець радше зле пристосовується до нових умов життя (чого Ващенко не каже, але що можна тільки виdedукувати з цілої духової структури), і він є у своїй вдачі персеверативний, що все тільки підкреслює його традиціоналізм.

Вертаючися до реферування думок чи до їх інтерпретації, треба відзначити, що Ващенко підкреслив ролю традиції, як дисциплінуючого чинника, в доісторичні часи (9), згодом вказав на намагання в княжих часах перещепити традиції дітям. «Тогочасні батьки в своїх заповітах дітям наказують їм, щоб вони наслідували своїх батьків (22, — порівняй також «Поучення» Володимира Мономаха, стор. 23). Традиціоналізм пробивається в творах найбільших українських письменників (Вишенського — пор. стор. 51; Сковороди 52; Шевченка 62).

Тільки у письменників XIX-XX століть послаблюється традиціоналізм, як теж у частини української інтелігенції (64-65), а зокрема проти-традиційними видаються Ващенкові українські еміграційні письменники (69) і сучасна українська літературна критика (71). Проте, саме тут Ващенко не подає прикладів, а тільки висловлює свій погляд, який незаперечно має свою підставу, але його треба б уточнити, якщо б він мав правити як аргумент, бож треба б точною аналізою (а навіть статистично!) виявити, як це явище є поширене. Це остільки важливіше, що сам Ващенко одночасно відзначає високий традиціоналізм українських еміграційних учених. Кажучи про діяльність таких наших організацій на еміграції, як УВУ, УТГІ, НТШ, УВАН, Богословську Академію, УВЕСШ, тощо, Ващенко наголошує, що праця названих установ і згуртованих у них членів продовжує «традиції добольшевицької української науки» (69). Подібно висловлюється він і про наше вокально-інструментальне мистецтво, чи взагалі ширше про музику.

Коли в загальному український традиціоналізм є для української духовости доволі характеристичний, і коли цей факт можна ствердити й на підставі Ващенка, то в той самий час немає майже жадних даних про поширеність українських авторитетів. У всякому разі Ващенко не висловлює свого погляду на цю справу. Посередньо про відсутність авторитетів говорять два місця, а саме: якто українські інтелектуалісти намагаються знецінити наші визнані вже авторитети. Так, напр., Хвильовий «найогиднішим способом ганьбить великого генія України Шевченка, називаючи його „іконописним дядьком” і обвинувачуючи його в тому, що саме він своїми творами зупинив політичний і культурний розвиток України» (69). Знову ж Домонтович у «Болотяній Люкросі» знецінював визначних письменників, називаючи О. Олесь «тільки ветеринаром», а Коцюбинського — «недоучкою» (71).

АЛЬТРУІЗМ УКРАЇНЦЯ

Згідно з мирними хліборобськими заняттями, що сприяли лагідності нашої вдачі (10), і з загальною релігійністю українців, у нас дуже поширене прямування до несення допомоги, і воно виразно відзначене у Ващенка. «Любов до Бога має сполучуватися з любов'ю до ближнього, що виявляється передусім у ділах благодійности, в піклуванні про хворих, убогих, сиріт» (18), — такий короткий підсумок Ващенка, але треба сказати, що постава українця була виразно викарбувана вже у княжих часах.

Св. Теодосій Печерський «допомагав бідним і засновував для них на монастирські кошти дома опікування. Про його турботи суспільними справами свідчать його поучення» (22). «Більше всього, — пише Володимир Мономах, — убогих не забувайте, а, скільки можете, годуйте їх, і за права вдовиці піклуйтеся самі. І милостиню творіть не скудну (щедру)», а відтак іде він ще далі й доручає просто: «будьте смиренні й лагідні». Він же рекомендує відвідувати хворих, віддати останню послугу мерцеві, старших шанувати (18). А Лука Жидята, радячи бути «милосердними до странників, до убогих, до голодних», додає ще, щоб опікуватися й в'язнями та сиротами (18). Також чужинці відзначали «добре поводження наших предків з рабами. Тих, що попадають у них в полон, — пише Маврикій, — не задержують як це роблять інші народи, але, призначивши їм якийсь час, лишают їм до вибору, чи захочуть за якимось викупом вернутись до своїх, чи залишитися з ними, як вільні й приятелі» (10).

Зокрема славилися наші предки гостинністю, яку знову відзначали чужинці, згаданий уже цісар Маврикій чи Ібн-Даст (10), а з пізніших — П. Алепський (46), що також хвалив українську ввічливість та лагідність. Гостинними доручав бути Володимир Мономах: «Чи куди поїдете, чи підете, чи де станете, — напійте і нагодуйте унеїна; а більше всього шануйте гостя, звідкіль би до вас він не прийшов, чи простий, чи добрий, чи злий; і коли не можете (вшанувати його) подарунком, то (вшануйте) його їжею і питвом, бо перехожі проголосять по всіх землях славу про людину добру або злу» (18). Ващенко стверджує, що «уславлену здавна гостинність... зберіг наш нарід до останнього часу» (47); утрималася також пошана до старших (45), ввічливість, чемність, привітність (47), отже, риси, які випливають з природньої лагідности.

Тому, напр., і Наталка Полтавка не сходить півтораєста років з української сцени (57), бо «полтавці добрі люди», і тою своєю основною душевною поставою вони зворушують до сліз. «Уся п'єса пройнята духом миру, лагідности, побожности, що відповідає українським традиціям і

поглядам великого філософа Сковороди». Сповнені альтруїзму також постаті Шевченкових поем (61).

Тому в уяві українця і Господь — це насамперед опікун, що допомагає, оберігає, боронить.

Побожному господареві сам Господь Бог рілля засіває з допомогою Христа та Марії. Святий Юр допомагає лицарям «турка звоювати». Стосується опіка зокрема бідних, принижених. І коли вдовиця просить про врожай на «пшениченьку яру», то Господь негайно їй допомагає, бо поки удівонька додому зайшла, а вже люди побачили, як пшениченька зійшла... (30). І саме ті образи Господа, як доброго господаря, що має відкрите серце для горя ближніх, найбільше характеристичні для вдачі українця, що знайшло свій вислів у народній пісні. Господь — це насамперед Вселаскавість, а не гнів і кара.

ХОРОВОВІСТЬ ТА ВОЙОВНИЧІСТЬ

В останньому реченні є позитивне ствердження про наявність в українців дуже розвинутого прямування до несення допомоги, що виявляється в нашому справжньому альтруїзмі, але одночасно в ньому вже й натяк на те, що протилежне прямування — войовничість — у нас слабо розвинене, в усякому разі воно слабо розвинене у своїй виразній формі, в агресивності, яка так дуже характеризує патріархальні устрої ловців чи войовників.

Сам Ващенко, не раз підкреслюючи хоробрість наших предків, гостро засуджує жорстокість та агресивність, і вказує, що вони чужі нашій духовості. Так, напр., робить він зразу у вступі, протиставлячи український націоналізм гітлеризмові (3), чи ставлячи, як ідеал, вічний мир, заснований на «визнанні суверенності кожного народу в його внутрішньому державному житті і в утворенні міжнародного уряду, що полагоджував би непорозуміння між окремими народами» (5).

Аналізуючи вислови давніх мандрівників про відвагу та хоробрість наших предків, Ващенко висловлює такий погляд (11): «Трудно встановити, кого вони... мають на увазі: чи слов'ян чи варягів... Хоробрість виявляли ті й другі, але є підстави думати, що вона була різна. Варяги були здобичниками, хоробрість їх мала агресивний характер. Українці були мирним народом (і, отже, автоматично в них прямування войовничості було слабе! — В. Я.), їм не треба було шукати чужих земель або грабувати інші народи, бо своя земля була родюча, і праця на ній забезпечувала всі потреби життя (зв'язок української невойовничості з хліборобськими зайняттями, — В. Я.). Але цю землю треба було захищати від нападу різних воро-

гів і тут наші предки виявили велику хоробрість». Отже, тут маємо виразне розрізнення здобичницького та оборонного характеру хоробрости. Джерело першого впливає з вольовости, джерело другого — в почуттєві пов'язанні з батьківщиною.

Протиставлячи в дальшому (13-14) ще раз варягів нашим предкам, Ващенко повторно підкреслює велику хоробрість українців, мовляв, навіть агресивні варяги були б зазнали поразки у зударі з нашими предками, які «не будучи агресивними, в той же час були дуже свободолюбними й не помирилися б із становищем рабів». З другого боку, Ващенко ще відзначає, як-то войовничість варягів під слов'янським впливом ставала «ушляхетнена, позбавлена кривавої жорстокости».

Оборонний, а не агресивний характер хоробрости (чи вірніше зде-термінованости на смерть в обороні правди!) відзначений і пізніше, у покликанні на козацьку добу (49). В одній відозві до української людности з XVIII ст. кажесться: «Хто хоче за християнську віру й за волю бути посаджений на палю, четвертований і колесований, хто хоче терпіти муки за святий хрест, хай іде в козаки!»

В іншому місці Ващенко, йдучи за В. Щербаківським, показує ще на іншу причину нашої неагресивности, а саме на «властиву українцям екзогамію», яка «сприяла мирним і приязним відношенням до інших племен. З цього погляду українці значно відрізнялися від народів з ендогамною формою родинного життя, як, напр., німці або москвини», яким то народам «властива агресивність і вороже ставлення до інших племен та народів» (12).

Це протиставлення хоробрости українців і жорстокости москалів Ващенко робить ще раз (60) на порівнянні вбивств Тараса Бульби чи Гонти і Стеньки Рязіна. Цей останній «діяв як розбійник і хуліган, що не має чести й людської гідности. Він кидає в річку перську княжну лише тому, що п'яна ватага розбійників почала гомоніти: „только ночь с ней провозілся, а на утро бабой стал”. Сама княжна ні перед ким нічим не завинила, а лише була жертвою п'яної ватаги». Етичне підґрунтя вчинку Гонти інакше, хоч він, можливо й помилявся. Інакша також постава в часі й після вбивства. «Разін кидає в річку княжну без всякого жалю, виконує свій жорстокий, хуліганський вчинок як „удальство”, розраховуючи на похвалу ватаги». Гонта вбиває, відчуваючи зв'язання присягою, у вірі, що тим служить Батьківщині, жертвуючи своїм внутрішнім спокоєм, і свідомий, що він буде за свій невільний злочин важко покараний.

Взагалі, вбивство в Україні належало до справжніх вийнятків (47).

Врешті, мужність чи хоробрість Ващенко постійно зв'язує з відчуттям людської гідности, — отже хоробрість радше має своє чуттєво-розумове, ніж стихійно-інстинктовне підґрунтя. Саме до такої постави чимало спричинилася ще й релігія (18).

Цей ідеал поєднання мужності з гідністю видний у Володимира Мономаха, про якого Ващенко каже: «Він об'єднував у собі... мужність лева й християнську лагідність..., надзвичайну хоробрість у боротьбі з ворогами українського народу і доброзичливе ставлення до чужинців, що не шкодили Україні» (22). Ідеал хоробрости показано в билинах, і він має той самий оборонний характер (25). «Основна позитивна риса наших багатирів — це велика хоробрість і любов до своєї батьківщини. Всі вони, не зважаючи на різницю станів і вдачі, дружньо й хоробро борються за Руську землю й перемагають численних її ворогів. Найхоробріший і найсильніший між ними Ілля Муромець... Це селянин-воєнка (що знову дуже виразно свідчить про селянськість української психіки. — В. Я.), який зі зброєю в руках захищає свою землю від ворогів». «Жертовний патріотизм і безмежна мужність» (51) були також головною рисою козацтва, яка відбилася з великою силою у народній поезії (32-34), при чому, однак, завжди відчувається, що вирішальним є обов'язок оборони батьківщини, а не інстинктовне бажання війни для війни. «Український лицар живе для Батьківщини: він завжди готовий віддати за неї своє життя» (31 — характеристичний завжди певний пасивізм: віддати своє життя, а не вбивати напасників. — В. Я.).

Подібне бачимо в Шевченка, з якого Ващенко цитує відомий перепис 43 Псалми (59), що в ній йдеться про «ізбавлення вражої наруги», де основним мотивом є те, що «нам тяжко жить в оковах», і тому ми просимо, щоб Бог поміг нам «встать на ката знову!» Той самий характер маємо в новітній стрілецькій пісні, де є заклик: «Хто живий, вставай боронити край, вкритий огнем і мерцями» (33), де стрільці журяться, «скільки то народу впало за свободу», а проте «встоятись не було сили», і у висліді — «буде лях проклятий батьками орати, матерями волочити» (35). І завжди той самий мотив у героїв Крутів, Базару чи УПА (80).

Тому у висліді у Ващенко хоробрість сполучена з глибокою гуманністю, і коли він виразно протиставить хоробрість люті, то одночасно пов'язує справжню хоробрість із ніжністю, чулістю. «Хоробрість завжди зв'язана з ідейністю (61). Хоробра людина ризикує й жертвує життям в ім'я якоїсь ідеї (батьківщина, віра, честь); люта ж людина діє інстинктивно, в стані афекту, подібно до хижої тварини». Ващенко заперечує, що, мовляв, сльози не до поєднання з героїською поставою, що сльози — це вияв кволого сантименталізму. Він вказує на приклади ніжності Шевченкових персонажів і стверджує, що «сердечна чулість не виключає собою мужності. Навпаки, сердечна (в розумінні — почуттєва) тупість і грубість дуже часто сполучується з боягузством. Воєнки, що в мирних умовах вражають відсутністю чулості, брутальністю й безоглядністю, на війні часто виявляють себе бо-

ягузами. Навпаки, люди в мирних умовах чулі, чемні й стримані часто на війні ведуть себе мужньо і хоробро».

Хоч саме так зрозуміла хоробрість має, незаперечно, дуже шляхетну рису, то все таки брак інстинктового компоненту проявляється також і в негативнім сенсі, при чому, правдоподібно, цей інстинктовий компонент зникає у нас в ході історії щораз більше. Якщо князь Ігор із «Слова» був лицарем, що «в самому бою відчуває радість» (26) то в пізніші часи сам Ващенко відзначає, як негативні риси, такі властивості нашої вдачі, як «сердечний спокій» Сковороди, що переходить у квієтизм, чи сумовиту рівнодушність. Вплив Сковороди, з властивим йому квієтизмом, помітний на творчості Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Глібова (57). Ващенко вияснює, що квієтизм є вислідом утечі «сердечних і вдумливих людей» від «практичної діяльності, від життєвої боротьби в світ спокійного споглядання природи. Але це був, разом із тим, бодай частковий, але різкий відхід від ідеалу людини попередніх періодів нашої історії, одною з рис якого була активна й мужня боротьба за правду й волю» (56). Квієтизм наших письменників називає Ващенко «доброчердечним», — люди в них близькі до природи, добрі, моральні, шляхетні, пройняті духом християнської лагідности, але одночасно вони елегантні, стже, без потрібної динаміки, мужности, вольовости, — без тих прикмет, яких вимагає активна любов до України, що висуває постулат боротьби за її визволення (57).

МІЖ ПОЧУТТЄВІСТЮ Й ВІДСУТНІСТЮ ВОЛЬОВОСТИ

Останні констатації ведуть нас уже до іншого комплексу питань, (пригадуючи ще раз комплексний характер духовости народу). Коли ніжність, сумовитість, лагідність вказують на почуттєвість українця, міцно пов'язаного з матір'ю, яка для нього одночасно персоніфікує всеблагу «матір-природу», — коли зник інстинктовости, що виявляється у відсутності стихійної агресивности, каже здогадуватися певної рефлексійности вдачі, — тоді квієтизм, пасивність, «споглядальність» одночасно звертають увагу на відсутність вольовости. Власне кажучи, названі ньюанси характерологічного тла, добре нам відомі із загального уявлення українця, як його дає етнопсихологія, чи, навіть, як воно постає на підставі обсервації у пересічного інтелегента. В тому самому напрямі йдуть й інші констатації чи завваги Ващенка.

Він насамперед підкреслює «багатство емоцій естетичних і емоцій кохання» (10), що робить українців особливо обдарованими у мистецтві. «Про високий рівень мистецьких здібностей старовинних українців ду-

же виразно свідчать залишки посуду й всякого знаряддя, оздоблювані прекрасними візерунками. Любили наші предки музику, співи й танки. „Є в них (слов'ян) різні кобзи, — пише Ібн-Даст, — гуслі й дудки; дудки довгі на два лкті, а кобза має вісім струн” (що свідчить вже про технічну розвинутість інструментів — В. Я.). Це замилювання до музики видне в любові до української пісні, яка є одним із найхарактеристичніших виявів української духовості протягом усєї нашої історії, а яка «своїм змістом, багатством, глибиною й різноманітністю переживань, відбитих у ній, красою й мелодійністю посідає одно з перших місць серед пісень народів світу» (28). Огож, музика «переважно відбиває емоційні переживання з їх найрізномоднішими відтінками. Переживання, що їх передає музика, можуть бути остільки тонкими й глибокими, що їх не можна передати словами».

Для характеристики вдачі не мало важливим є те, що цей естетизм, замилювання до краси є не тільки «на свято», не тільки в поезії, але й у буднях, у побуті. «Мандрівники, починаючи з Павла Алепського, звертали увагу на охайність наших селянських хат, на чистоту на подвір'ях, на гарні городи, прикрашені квітками і т. інш. (48).

Почуттєвість відзначена також у билинах; коли Ващенко каже, що одною з характеристичних рис вдачі «богатирів» є «широчінь натури» (25), то саме це незаперечно вказує на почуттєвість. «Великий розмах духових і фізичних сил», риса, що «виявляється як у позитивних, так і негативних з нашого погляду формах», може мати своє джерело виключно в широкій амплітуді почувань. Це те саме, що згодом ще Ващенко відзначить у легкості переходу від приязні до ворожнечі (на підставі аналізу повісти Гоголя «Як посварились Іван Іванович та Іван Никифорович», 78).

На почуттєвість вказує також відома (і вже названа) властивість вдачі, що з українцем можна дійти до порозуміння по-доброму, промовивши до його почуттів, а не погрозою, примусом, терором (63).

Звертати увагу у вихованні передусім на серце радить Сковорода (54), який порівнює добре серце до вічно пливучого джерела, з якого «течуть завжди чисті струмки, або думки». Це порівняння веде нас до спостереження, що почуття в українців поєднуються з думкою, як це видно із згаданого вже замилювання до пісні, в якій, — як справедливо завважує Ващенко, — «слово передає переважно думки, поняття, уявлення, себто інтелектуальні моменти психіки людини» (27), тоді як музика передає насамперед почуттєві стани. Пісня, саме як поєднання емоціональних та інтелектуальних елементів, особливо характеристична для українців, при чому інтелектуальні елементи автоматично набувають також емоціонального забарвлення. Отже, в нас є нахил рад-

ше до спокійної рефлексійности, ніж до динамічного творчого шукання, досліду.

Цікаво відзначити, що пошанування розуму проявилось в нас уже рано, як це видно з послання митрополита Никифора до князя Мономаха (20), в якому автор намагався психологічно обґрунтувати християнський виховний ідеал і, пишучи про здібності душі (розум, почуття та волю), на перше місце ставить розум. Цікаво також навести таке місце з Данила Заточника: «Я, княже господине, ні за море не ходив, ні у філософів не вчився, але бував, як та бджола, що падає на різні квіти і робить медяні стільники; так і я, по багатьох книгах збираючи солодощі словесні й розум, з'єднував їх» (19). Сам Ващенко (76), аналізуючи причини нашої недержавности, рішуче стверджує, що тих причин не можна шукати в наших інтелектуальних недоліках. Зокрема він відзначає українську «здібність до синтетичного мислення, яке є одною з найважливіших умов творчости в галузі науки й техніки».

Проте, при нашій розвиненій почуттєвості і при інтелектуальних обдаруваннях, найхарактеристичнішим є змагання до гармонії між поодинокими психічними функціями, зокрема між почуттями й інтелектуальними здібностями. Теодосій Печерський через піст та самоумертвіння змагав до досконалости, до самоопанування; він фізичною працею ставив волю, але не забував також розумової праці й залишив навіть два поучення (21). Володимир Мономах поєднував віру з життєвою мудрістю й освіченістю, інтелектуальні зайняття з фізичними (22) — і саме ті дві постаті стали наймаркантнішими прикладами до наслідування. Маса козаків уміли поєднати в собі «лицарську мужність (яка, незаперечно, вимагала сили волі) і любов до науки», а співчасні їм церковні братства, що склалися переважно з міщан, зробили дуже «багато в галузі розвитку української освіти й науки» (50). Козацька доба видала багато величних, героїчних постатей, які імпонували завдяки поєднанню духових прикмет, як Б. Хмельницький, П. Могила чи І. Мазепа, що поєднували в собі «мудрість, силу волі й непохитну мужність» (51), — «але вони не були єдиними: історія знає багато зразків високих чеснот і серед козацької старшини, і серед простих козаків, і серед селянства». Сам Ващенко у своєму власному ідеалі ставить постулат рівнобіжного впливання на почуття, розум і волю (80), але він сам також указує, наскільки вольовість (не зважаючи на проявлені в історії змагання до гармонійної синтези) у нас послабла. Якщо в пошукуванні причин нашої невдачі він не бачить недоліків у сфері розуму та почуттів, то одночасно пише він (76): «Отже, причин нашої недолі треба шукати в чині, в дії, — в тому, що ми не хотіли, або не могли використати для блага Батьківщини своїх багатих при-

родніх здібностей. Інакше, причиною нашої неволі є хиби волі. Про українця, а особливо про українського селянина створилися уявлення, як про людину апатичну, пасивну, інертну, і навіть лінову. Особливо яскраво ці хиби української вдачі подані в творах Гоголя... (Ващенко коротко характеризує такі твори: «Різдвяна ніч», «Сорочинський ярмарок», «Старосвітські поміщики»). Безперечно, все то карикатури, особливо щодо закидів про лінощі українця. А проте не треба забувати, що всяка художня карикатура спирається на дійсність, і що Гоголь в основному є реалістом. Отже, значна частина українців, до революції, мала такі хиби вдачі, як нерішучість, інертність, млявість в рухах».

Дальша аналіза призводить Ващенка до погляду, що ці хиби вдачі виникли в наслідок важких історичних умов життя, бо ні за княжих, ні за козацьких часів не бракувало нам стійкості, енергійності. А працьовитість була кілька разів відзначена в ході попереднього викладу (ідеал Володимира Мономаха, стор. 19; розумова наполеглива праця у Данила Заточника, 19; працьовитість селян, відбита у народній пісні, 42; любов до праці вільної, а не рабської, 48). Тому Ващенко у власному виховному ідеалі наголошує, що насамперед треба звернути увагу на виховання сили волі, послабленої в останні століття: «З моральним вихованням міцно пов'язане виховання волі й характеру. Найважливіша риса вольової людини є принциповість і здібність чітко ставити перед собою певну мету. Раз мета поставлена, вольова людина прикладає всіх зусиль, щоб за всяку ціну досягнути її... На шляху до здійснення мети можуть стояти іноді більші або менші перешкоди. В таких випадках вольова людина не зупиняється, а вживає всіх заходів, щоб досягти мети. Отже — розумна упертість у досяганні мети, наполегливість — неодмінні риси людини із волею і характером. Нарешті, одна із важливих рис вольової людини — це стриманість, уміння володіти собою, не піддаватися випадковим емоціям і афектам» (91-92). Як один із найкращих засобів виховати сильну волю, Ващенко радить плекати замишування до праці (86, 92), йдучи у даному разі за Ушинським (66), який розрізняв вільну й рабську працю. Виховання в дусі першої розвиває в дітей ініціативу й активність. Реферуючи погляди Ушинського на роль праці у плеканні волі, Ващенко звертає увагу на подібність у поглядах Ушинського на працю з традиційним ідеалом української народньої пісні.

Ідеал поєднування, ідеал гармонії, який ми бачили в змаганні до рівноваги між основними психічними функціями і який найповніше виявився в щирім ліризмі, — в почуттєво забарвленій рефлексійності

(яка іноді може навіть стати спонукою дії),¹¹ — проявляється частіше, і то в різних ділянках. Це, зрештою, згідне з нашою м'якістю, з відсутністю агресивності, чи — щоб це висловити інакше — це впливає з нашої надмірної почуттєвості («шукання середини», щоб всіх задоволити), чи спокійної рефлексійності (яка добачує у всьому певну «рацію», отже, спричиняється до толерантної поведінки) при слабкій волеволі, що хоче накидати, керувати, визначати нові шляхи. Ми вже знаємо про ідеал мужності, що не виключав би чулості й ніжності(61), чи змагання до поєднання мужності із плеканням освіти, знання (50). Мономах радив дотримуватися певної пропорції між працею й спочинком (20). Вже в козацькі часи доходить у нас до поєднання елементів західних та східних: «Українські письменники козацького часу в основному тримаються візантійських традицій і широко використовують грецьких авторів, але поруч з тим вони багато дечого брали з Заходу. Напр., Петро Могила ґрунтовно й ретельно студював твори Атанасія Великого, а разом із тим багато брав і від західних богословів і охоче писав латинською мовою. Студенти Київської Академії студювали Платона, Плутарха й Філона Александрійського, а поруч із тим вивчали твори Бруно, Бекона й Декарта. Те саме ми бачимо й у мистецтві: Українське барокко в архітектурі являє собою гармонійне сполучення елементів мистецтва візантійського й західного» (50).

Також Сковорода, «сприймаючи досягнення західно-європейської культури, міцно стояв на ґрунті українських традицій» (52), і це було його силою.

Сам Ващенко є за поєднанням традиції й поступу (6-7) і, як уже знаємо, відзначив українську здібність до синтетичного мислення (76). В цьому самому напрямі йде поєднання релігійного елемента з національним, що знайшло вислів у гаслі «Бог і Батьківщина» (89).

Може декому здаватися, що така здібність до поєднання й охота затирати різниці заперечує можливість повноти національного самовияву у його справжній неповторності, (бо шкодить оригінальності, склонює до електицизму), але не треба забувати, що подібна тенденція проявилася також у геленській культурі, а ідея «кальокаґатії» виключає якраз гостру контрастивність, а є висловом змагання до рів-

---

¹¹ Ващенко, напр., відзначає (88), що музика (отже, чинник емотивний), пройнята скорботою (знову, чинник емотивний) в наслідок відчуті й усвідомлені неправди (чинник інтелектуальний), збуджує енергію до боротьби за правду (чинник волеволі). «На світі мало є таких сумних пісень, повних страждання й туги, як наші „невольничі плачі“, а проте вони збуджували дух боротьби у наших предків не менше, ніж військові марші».

новаги. І чи не тому саме українців так часто порівнюється з греками, бо й для нас своєрідна калькокагітія мала свій неперевершений чар, що полонював століттями уяву лицарів і поетів.

РОДИННЕ ЖИТТЯ

Ми вже знаємо, що деякі українські етнопсихологи (Я. Ярема) відзначають інтровертизм українця, отже заглиблення в собі, що з природи речі мусить вести до певного відокремлення від зовнішнього світу, а зокрема зумовлює певну трудність у контактах з іншими людьми; в цій студії відзначено також, що на інтровертизм українця вказують і деякі місця Ващенкового твору. Але ж, з другого боку, треба пам'ятати, що людина — істота соціальна, і що вона — поза ненормальними відхиленнями — потребує певної чуттєвої атмосфери, що її може забезпечити тільки спільнота. Таку атмосферу знаходить інтровертивна людина в інтимному гурті власної родини, і роля родини в житті українця надзвичайно велика. Про родину мовилося вже не раз, у зв'язку з іншими рисами вдачі, а на цьому місці треба ще раз зібрати систематично весь матеріал.

Як знаємо, за Ващенком українська родина була матріярхальна, і форма такої родини властива хліборобським народам (10). Центральне значення жінки запевняє автоматично сильне чуттєве пов'язання родини, специфічне тепло, а знову ж сама природа жінки веде до моногамічної форми родини в Україні (10). Українська родина, згідно з індивідуалізмом нашої вдачі, — це мала родина в протиставленні до великої родини москвинів (12), в яку входили декілька поколінь. «Українці після одруження, звичайно, відділяються від батьків, і живуть своїм окремим господарством». Наскільки ця форма для нас характеристична, може свідчити факт, що Ващенко повертається до питання і в інших місцях, і пов'язує індивідуалізм із відчуттям свободи (78). «Для українця найцінніше — воля, незалежність у житті особистому (це потвердження інтровертизму, — В. Я.), р о д и н н о м у й господарському». Автоматично український індивідуалізм зумовлює необхідність приватної власності, що в житті родини проявляється у бажанні мати свою хату. «З любов'ю до волі пов'язана й любов до своєї хати, до свого кляптя землі», — каже Ващенко (44), і цитує дуже вимовну народню пісню:

«Збудуй хату з лободи,
А в чужую не веди,
Бо чужая така,
Як сверкуха лихая».

Життя в малій родині мусить автоматично вести до екзогамії (12), що, очевидно, в свою чергу відбивалося на лагідності вдачі (і злагідненні

українського інтровертизму; українець, може, сам не дуже схильний до нав'язування контактів, але він дуже швидко відповідає на виявлені почуття і тоді радо «вростає» в оточення). Екзогамічна форма подружжя уможливила нашим предкам засновувати родини із пришельцями — варягами (13-14), що призвело до корисних психічних сполук: в українців скріплювався вольовий елемент і войовничість, у варягів на дальший плян сходила жорстокість.

Форма й атмосфера родинного життя зумовила також спосіб укладання подруж: в українців здавен був добір — у протиставленні до «умикання чи купівлі, характеристичних у мисливців чи пастухів (11). Це протиставлення дуже істотне й важливе з погляду формування духовости. Ващенко каже на цю тему: «Зрозуміло, що вкрадена або куплена жінка тільки в дуже рідких випадках могла стати справжньою дружиною чоловіка. Вона була лише його рабинею. „В Московщині, — як пише проф. В. Щербаківський, — де здебільшого син женився дуже рано (у 18 літ) і сам грошей не мав, жінку купував йому батько, і через це ставав повноправним власником своєї «снохи», і на нього переходило ніким не оспорюване (ні сином, ні його жінкою) право снохацтва, тобто статевих зносин з невісткою»».

Натомість природній добір спричинився до того, що в основі української родини головну роль швидко почали відігравати симпатії й кохання. «В Україні молоді люди, як правило, одружувалися за взаємною згодою» (11). При тому на задній плян відходили фізіологічні моменти, а «на першому пляні стають моменти чисто духового порядку: взаємна ідеалізація, цінування в першу чергу духових рис, повна духова відданість, спільність поглядів» (40). Саме такий підхід знайшов своє найкраще відбиття у народній пісні (порівняй стор. 41 і наст.). Навіть краса милої розуміється в пісні насамперед як краса душі. Тому в пісні фізична краса «розглядається не сама собою, а як вияв краси духової. Тому в ній на перший плян виступають очі й брови, в яких найбільше віддзеркалюються властивості душі». Тому в українській народній пісні таке багатство епітетів та метафор, що «свідчать про глибину й ніжність почуття».

Але чи не найбільшої поетичної сили набуває малюнок подружнього кохання у «Слові» (26), коли ніжна й вірна дружина тужить і побивається за своїм ладом, що опинився у ворожому полоні. «Одною з найзворушливіших сторінок в історії всесвітньої літератури» — називає Ващенко «Плач Ярославни» у Путивлі.

Народня пісня, що так вимовно свідчить про роль кохання в доборі молодят, одночасно виключає всяке насильство при виборі, як це видно у пісні про Байду, який волів смерть, ніж султанську дочку, яка була для нього «поганая» (не так, правдоподібно, фізичною красою, як духовими прикметами, і зокрема чужою «проклятою» вірою!), і його

відрази не могла змінити навіть пропозиція світлого майбутнього: царювання у могутній імперії (36). І зовсім аналогічно: українській дівчині — Бондарівні — зовсім не імпонує польський князь, який може її «роззувати», бо його поцілунок не має для неї вартости (43).

Звичайно, що такий підхід до подружжя породжує взаємну пошану, підставу відчуття власної гідности (10), що, знову ж таки відбивається у пісні, де напр., кажеться, як то козак, вернувшись з походу до дівчини:

... «Поклонився,
Ой, дав же він їй поклон низенький
З коня вороного» (44).

Не дивно, що при взаємному коханні й пошані подруги зберігають собі вірність. Ще в поганські часи жінка залишалася вірною чоловікові й після його смерти, і Ващенко наводить вислів Маврикія (11): «Багато їх (жінок) вважають смерть чоловіка за власну, і радо самі себе гублять, не вважаючи свого вдовства життям». Любов після смерти також показується в народній пісні, коли напр., мила прилітає на могилу милого й проказує до нього:

«Подай, милий, подай, орле,
Та хоч праву ручку» (41).

Подружннн вірність іде так далеко, що жінка бере в оборону свого мужа-п'яницю для добра цілої родини. Коли теща, жалуючи зневажену п'яницею доньку, клене п'яницю-зятя, донька розважливо заспокоює її:

«Ой, не клени, моя рідна мати,
П'яницю мого:
Єсть у мене діточки маленькі,
Горе буде без нього» (37).

А інша, зневажена п'яницею-мужем жінка-мати, не кидає його, жаліючи дітей, що плачуть у самотній хаті (38).

Коли ж, напр., «сестра намовляє брата покинути бідну дівчину-сиротину» (41), той рішуче заявляє їй:

«Лучше мені гіркий полин їсти,
Ніж мені сиротину з ума звести».

Тому теж «українська пісня суворо засуджує зраду й джигунство. Вона не тільки не співчуває джигунові, якого ведуть на кару, а навіть називає його ледащом, і визнає кару справедливою». Свідома своєї дівочої чести й гідности, дівчина виганяє з своєї хати хлопця-«баламута», що хоче її «розкохати та забути» (41). Таким чином, статева мо-

раль в українців дуже висока, для них характеристична стриманість (11, 47, 76). «Їхні жінки бувають чесні понад міру», писав Маврикій ще на світанку нашої історії (11).

Ващенко, відзначаючи, що до революції на селах в нас були невідомі сороміцькі пісні (41), подає далі таку характеристичну подробицю: «Відомо, що до революції восени й зимою українські хлопці й дівчата збиралися на досвітки. Тут вони часто засиджувалися до пізньої ночі... Часто бувало так, що хлопець і дівчина, що вирішили в майбутньому одружитися, спали вкупі. І не зважаючи на це, випадки порушення дівочої чести були у нас надзвичайно рідкими. При чому дівчина, що порушила чистоту, ставала предметом найсуворішого осуду односельчан. Їй, звичайно, вимазували дьохтем ворота і ставились до неї з великим призи́рством» (48).

Ващенко пригадує (59) Шевченкове співчуття для гіркої долі «нещасних покриток, що не з своєї вини ставали предметом осуду й глузування своїх же людей».¹² Питання української родини порушене й у повісті Шевченка «Прогулка с удовольством і не без моралі» (62): «В героїню цієї повісті українку-кріпачку закохався пан. Він хоче зробити собі з неї наложницю. Але вона своєю стійкістю й повною гідністю поведінкою домагається того, що пан не тільки одружується з нею, а й зовсім перероджується морально».

Такий образ можна ще доповнити тим, що діти до батьків ставляться в українській родині з великою пошаною (37, 39, 45, 47), і Ващенко пригадує, що до революції у селян, а зокрема в козаків діти батьків цілували в руку. «Тому образа матері або батька — тяжкий гріх, що дорівнюється смертельному гріхові (39). В одній щедрівці співається, що Матір Божа не випустила з пекла душі, яка „матір і батька налаяла, — не налаяла, а тільки подумала”». В родині, як правило, панувала велика солідарність і, напр., жінка дуже побивалася, як її чоловік мусів працювати на чужому полі (44) і з цієї причини, незаперечно, мусів терпіти.

На загальнім тлі традиційного родинного життя, коротко характеризує Ващенко те спустошення, яке принесла з собою большевицька революція, яка знищила авторитет батьків у родині: вчинок відомого советського «героя» Павліка Морозова глибоко аморальний (61). Аморальне також оповідання Хвильового «Я» (романтика), «яке являє собою апотеозу ЧК і чекістів... Герой оповідання — жорстокий кат, що не знає, скільки він убив людей, чи сотні, чи тисячі, і нарешті з сади-

---

¹² Проблемі «Української родини в поетичній творчості Шевченка» присвятив я більшу студію (Збірник: Тарас Шевченко, ЗНТШ т. 176, стор. 148-186, 1962). Там же порушено питання покриток і засуджування їх прилюдною опінією.

стичною радістю в ім'я якоїсь комуні вбиває власну матір. Нічого українського, крім мови, в цьому оповіданні немає».

Вдачі українця відповідає також тепла атмосфера малих гуртів, з яких він виростає і з якими він почуттєво пов'язаний. Вище була вже мова про «досвітки» (48). Відомий також звичай толоки (48, 78), отже гуртової (але добровільної, часово обмеженої) праці. Козак, що вибирається в похід, сердечно прощається з сусідами:

«... шапку знявши,
Низенько вклонився:
„Прощавайте, сусідоньки,
Може з ким сварився”.
Хоч сварився, не сварився,
Аби помирився» (39).

А коли сусідки між собою посварилися, тоді пісня жартівливо примирює:

«Тобі яблучко, мені грушечка,
Не сварімося моя душечка, —
Тобі яблучко, мені зернятко, —
Не сварімося, мое серденько» (40).

Врешті, буває й таке, що деколи доводиться вмирати далеко від рідних, то тоді співчуття виявить вірний товариш, чия дружба сердечна й віддана (40).

КІНЦЕВИЙ ПІДСУМОК

Подана студія найкраще доводить, яке багатство етнопсихологічного матеріалу приносить праця Г. Ващенко, і саме цей факт потверджує вступну констатацію, що праця має, попри практичне, ще й теоретичне значення.

Можна б ще додати, що не позбавлена вона певної тенденції ідеалізації, і саме тим сама праця є також дуже цікава з етнопсихологічного погляду, бо українці взагалі мають нахил до ідеалізації, згідно з своєю ідеалістичною поставою. Якщо Ващенко відзначає навіть хиби українця, то він намагається виправдати їхне виникнення зовнішніми умовами життя, здебільшого політичною ситуацією, — і відповідно до того ставить також певні постуляти у своєму виховному ідеалі, щоб послідовно змагати до послаблення чи усунення хиб у майбутньому.

А український ідеалізм, як характеристична риса духовости, пробивається виразно зі сторінок твору. Звичайно, багато уваги було йому вже присвячено в зв'язку з аналізою поодиноких рис вдачі, чи то укра-

їнського альтруїзму, чи ушляхетнення жорстокости, естетично-чуттєвої життєвої постави, мужньої гідности — навіть в обличчі небезпеки чи загрози життя, одуховлення любови, відсунення інстинктового на дальший плян, тощо.

Тут можна ще кинути кілька спеціально ярих картин, що лежать у тому самому пляні, а ще тільки підкреслюють відоме вже заперечення матеріяльного, земського, тілесного. Смерть завжди є чимось зовсім дрібним у порівнянні із загрозою втрати чести чи слави. Для Святослава тільки «мертві сорому не мають» (14), а «смерть за рідну землю визнавалася за почесну і славну» (20). Це недаром записано у Волинському літописі: «Краще на своїй землі кістками лягти, ніж на чужій славним бути» (там же). Тому постійно наявна готовість на жертву, іноді апотеоза смерти просто стає основою своєрідного ідеалістичного екзистенціалізму. Якщо смерть «неминуча», як це ми вже знаємо із відомої відозви із XVII ст. (49), тоді ця грань між життям і смертю мусить призвести до питання справжньої вартости і до ідеалізації жертви, як її маємо у Шевченка (60). А при готовості на жертву й при легковаженні смерті мусить зродитися здоровий оптимізм, віра в остаточну перемогу правди (30), бажання абсолютної справедливости (84). І тому добро духове завжди мусить стояти вище земного, з усіма практичними послідовностями, як напр. з погордою до багатства (30-31), зі Сковородиним легковаженням тілесних радощів, почесей, «суети» (56). У висліді Ващенко вчить (89): «І традиції нашого народу, і сучасні світові події доводять, що єдиним правильним шляхом у вихованні молоді є вироблення у неї ідеалістичного світогляду на релігійній базі». Але він не тільки вчить, він сам вірить, — він сам через призму ідеалістичного світогляду цілий світ бачить.

Можна б завважити, що ідеалізування життя знижує наукову вартість Ващенкового викладу. Звичайно, з цією пересторогою треба рахуватися, але саме тому одним з основних постулатів науки є, щоб ніколи не спиратися на індивідуальні досліди одиниці, і тому саме в етнопсихології кладеться такий натиск на необхідність порівняння різних поглядів, і саме навіть зіставлення поглядів різних дослідників є одним з найкращих методологічних підходів модерної етнопсихології. З цього погляду порівняння, і самі погляди Ващенко, і їх систематизація (на підставі переведення певної аналізи й інтерпретації) мають свою незаперечну вартість. Пред'явлена студія — це матеріял до порівняння з аналогічними працями про інших дослідників нашої духовости. А вже тепер можна коротко сказати, що, напр., дослівно кожний погляд Ващенко знаходить своє потвердження у дотеперішніх працях; для мене особисто незвичайно важливе порівняння двох моїх студій: «Українська духовість у поетичній візії Шевченка», і оцієї. Коли я

закінчив попередню студію короткою синтезою, то мушу сказати, що нема ні одного ствердження щодо духовости українця, зробленого на підставі аналізу Шевченкової творчости, яке не знайшло б свого підтвердження у праці Ващенко. І це найкраща відповідь на можливі побоювання, чи ідеалізація не затирає справжнього образу, чи вона не шкодить науковості: ідеалізація не виключає критицизму, і саме зроблене порівняння найкраще стверджує, що праця Ващенко — попри нахил до ідеалізації — спирається на здоровий критицизм. І тому ідеалізування не знизило вартости твору, а радше навпаки.

Тому, пишучи цю аналіз з нагоди ювілею 85-ліття Достойного Автора, я хочу закінчити побажанням, щоб його «Виховний Ідеал» скоро діждався свого другого видання, тим разом у відповіднішій формі, — у вигляді друкованого підручника, що довгі роки служив би нашій молоді, даючи рівнчасно свідоцтво великих заслуг Ювілята, — вченого, педагога та патріота-громадянина.

Сарсель, 25. IX.—9. X. 1964 р.